

УДК 130.2

Д. В. Петренко
кандидат філософських наук, докторант,
доцент кафедри теорії культури і філософії науки
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ФІЛОСОФСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕДІА: АНТРОПОЛОГІЯ Й АРХЕОЛОГІЯ

Сучасні філософські, гуманітарні й соціальні дослідження часто звертаються до розробки різного роду теорій медіа. Більшість подібних актуальних досліджень медіа спирається на загальне визначення медіа, яке експлікується в різні автономізовані сфери. На певній стадії становлення філософії медіа означена ситуація призвела до необхідності осмислення загальних методологічних принципів сучасних філософських досліджень медіа, які важливі насамперед на першому етапі медіадослідження – описовому. Цей етап необхідно відрізнити від фіксаційних досліджень медіа, які виходять з уже готових теорій і понятійних апаратів, що експлікуються в дослідницьке поле. Артикуляція різноманітних стратегій медіатеоретичних досліджень, безсумнівно, є актуальним завданням для сучасної медіафілософії.

Мета статті – реконструкція описового етапу філософських медіадосліджень, що здійснені в межах таких напрямів, як трансверсальна антропологія й археологія медіа.

У межах трансверсальної антропології медіа описовий етап ставить таке завдання – реконструювати конфігурації знання та влади, у яких з'являється книгодрукування, кінематографічне відтворення, мережеві взаємодії тощо. М. Фуко запропонував називати означені конфігурації, що створюються на перехресті знання та влади, «диспозитив» [7, р. 299–300]. У контексті описового етапу медіадослідження поняття «диспозитив» стає зручним інструментом для схоплення різноманітних ліній, що конструюють уявлення про зв'язку медіа з так званими культурою, суспільством, людиною. Важливо відзначити, що для фіксаційної медіаантропології означена зв'язка приймається як певний стан речей, незмінна даність – інтенція, що найбільш яскраво виявилася в різних напрямках досліджень медіавпливу. Водночас як для трансверсальної антропології медіафіксація стану речей невід'ємна від його ж конструювання, яке основане, у свою чергу, на процедурі виключення незначущих чи просто невидимих в оптиці домінуючого знання елементів.

Завдання, що стоїть перед трансверсальною медіаантропологією, – виявити виключені диспозитивом, стерті владою уявлення революційні складки, які відкриваються інноваційними для тієї або іншої епохи медіатехнологіями. Подібні дослідження виключають будь-яку апологію звільнення, дуже важливу, наприклад, для марксистської критики, або ствердження універсальних істин, як у філософії Бадью. Трансверсальна медіаантропологія орієнтована на виявлення й опис революційного потенціалу виключеного, при цьому із самого початку усвідомлюючи, що, увійшовши в уявлення, це виключене й позбавлене будь-якого буттєвого статусу, з одного боку, створить нові артикуляції людського, а з іншого – неминуче поєднається з реактивними силами і стане основою для створення нових диспозитивів. Також суттєвим є те, що трансверсальне медіадослідження працює не тільки із сучасністю, а більшою мірою звертається до історичної реконструкції режимів спротиву, які стають можливими завдяки новим артикуляціям людського, що відкриваються інноваційними для тієї чи іншої епохи медіатехнологіями. Це дає змогу провести певні паралелі між трансверсальною медіаантропологією та дослідницькими проектами медіаархеології.

Археологія медіа – це серія міждисциплінарних досліджень, що сформувалися в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., є зорієнтованими на вивчення медіа в їхньому історичному розвитку. Дещо провокаційна назва, археологія, є відсилкою до проекту археології гуманітарних наук Фуко, який розумів під археологією не вивчення минулого за речовими

джерелами, а реконструкцію дискурсивних формацій поза телеологічним баченням історії, яке, на думку філософа, було спадщиною гегелівської філософії історії [2, с. 91]. Найбільш детально дослідницькі стратегії так званої археології викладено в роботі «Археологія знання», що була своєрідною реакцією на критику теорії епістем, яку філософ виклав у праці «Слова і речі». На думку дослідників філософії Фуко, «Археологія знання» міститься між двома великими творчими періодами філософії Фуко: археологічним і генеалогічним, тому в описі методології археологічного дослідницького проекту в «Археології гуманітарних наук» наявні й ознаки дослідницьких стратегій генеалогічного періоду [6, р. 282–298]. Так, Фуко, незважаючи на критику, тут ще зберігає поняття «епістема», яке визначає як «сукупність зв'язків, здатних у певну епоху об'єднати ті дискурсивні практики, які породжують епістемологічні фігури» [1, с. 343], але також у цьому тексті є ознаки майбутнього генеалогічного періоду, у межах якого філософ відмовляється від таких загальних понять, як епістема. Це вже очевидно в такому визначенні методологічних настанов археології: «не виявляти загальні форми, а прагнути обмалювати одиничні конфігурації» [6, с. 286].

Дослідження Фуко насамперед цього «перехідного» періоду тією чи іншою мірою вплинули на багатьох представників археології медіа, які, окрім реконструкції дискурсивних формацій і відношень, акцентують увагу на медіатехнологіях, що розташовані в позадискурсивному просторі, але при цьому безпосередньо здатні або зумовлювати його артикуляції, або поєднуватися з ним. Варто відзначити, що дослідження багатьох представників археології медіа також є певним розвитком тези Фуко про те, що «археологія виявляє зв'язок між дискурсивними формаціями й недискурсивними сферами» [1, с. 293], яка в самого Фуко насправді пізніше стане важливою методологічною настановою досліджень влади, що охоплює і дискурсивне, і недискурсивне. Для археологів медіа таким недискурсивним фактором стануть медіа, які або впливають на артикуляції дискурсів, або, навпаки, ними ж зумовлені. Так чи інакше, дослідження дискурсів, розроблені Фуко, стали важливою теоретичною стратегією для роботи з історією в археології медіа. Завдання багатьох медіаархеологів – подолати часто домінуючу в історії медіа й, ширше, в історії техніки лінійну модель змін, у якій розвиток медіа завжди мислиться як лінійний перехід від пункту А до пункту Б. Завдання ж медіаархеологів – подивитися на історію медіа поза лінійним телеологічним уявленням і помислити історію медіа через серію розривів. Теза Фуко про те, що «археологія говорить про купюри, зсуви, зіяння, про цілком нові форми позитивності і про раптові перерозподіли» [1, с. 305], стає важливою методологічною позицією для археологів медіа. Тут можна також побачити намічений ще Фуко розрив між дослідженням макроісторії й мікроісторії, який визначив розрізнення деяких напрямів археології медіа.

Одну з найавторитетніших ліній медіаархеології пов'язують із Ф. Кіттлером і Д. Крері, незважаючи на те що обидва автори дистанціювалися від найменування «медіаархеологія». Дослідження й Ф. Кіттлера, і Д. Крері будуються на реконструкції макроісторичного рівня та фіксації місця розриву між різними макроформациями, які визначають історію медіа. Так, для Ф. Кіттлера таким розривом є «система нотації» в 1800 і 1900 рр., а для Д. Крері – зміна технік спостереження на початку ХІХ ст., які виявилися насамперед у новому погляді, який конструювала медична оптика [4, р. 14].

Також важливо, що послідовники цих авторів теж роблять акцент на медіа як позадискурсивний фактор, який детермінує конфігурації дискурсів. Варто відзначити, що принципово методологічною позицією Ф. Кіттлера є своєрідний теоретичний антигуманізм, розробка «медіадослідження без людей» [9, р. 5]. Подальший розвиток медіаархеології після Ф. Кіттлера оснований на переході аналізу від макрорівня до мікрорівня, на якому вже неможливо вибудувати узагальнені медіатехнологічні парадигми або епістемі, як це робили й Ф. Кіттлер, і Д. Крері. У таких авторів, як Ю. Парікка і В. Ернст, у центрі уваги – дослідження матеріальної медіакультури, мислимо поза глобальними історичними наративами. Більше того, на думку В. Ернста, навіть саме утворення узагальненого історичного наративу детерміновано певними медіатехнологіями. Як пише дослідник, «Тут знову виникає медіаархеологічне питання: дискурс підтримує розвиток нових технологій чи це новий дискурс сам по собі має за наслідок такий вимір технологій? Із початку XIX ст. ідея ксерографічного викладу історії, оснований на документах, а не на гіпотезах, розвивається паралельно з технологічно уведеним смислом реалістичної репрезентації. Прийняття немедіальної репрезентації минулого само по собі є медіаефектом. Видимий вимір акценту в історіографії XIX ст. від опису до показу можна розшифрувати як ефект нових оптичних медіа» [5, р. 46].

Отже, медіаархеологія відмовляється від лінійного прогресистського опису розвитку медіатехнологій і звертається до дослідження мікрорівня, який дає змогу виявити як багатокотрність змін медіа, так і технологічну детермінацію рефлексій історичного процесу. Археолог медіа З. Цилінські називає подібні мікрорівневі дослідження виявленням глибинного часу медіа, що розкриваються за межами лінійних прогресистських метанаративів. З. Цилінські пише: «Мої дослідження глибинного часу медіаconstеляцій не споглядальна ретроспектива, не заклик удатися до культурної ностальгії. Навпаки, ми стикаємось із ситуаціями, у яких речі перебувають у стані змінності, де як і раніше наявні різні варіанти розвитку, де майбутнє може здійснитися як актуалізація багатоманітних можливостей технічного й культурного конструювання медіасвітів» [10, р. 10]. Для Ю. Парікка мислити матеріальність медіа в історичному розвитку означає розробляти можливість альтернативних історій медіа. Одне з найбільш оригінальних досліджень медіатеоретика присвячено зв'язку ентомології кінця XIX ст. й становленню мови опису медіатехнологій, що дало змогу розглянути історію медіа в контексті досліджень біовлади [8, р. 104]. Якщо історія медіа як метанаратив є не більш ніж літературна фікція, то необхідно реконструювати, у тому числі, і втрачені можливості медіаеволюції, виключені потім історичною оповіддю, яка перемогла. Як пише Е. Хухтамо, «археологія медіа підкреслює множинність потенційних – як реалізованих, так і нереалізованих – історичних наративів і виявляє їхню сконструйовану і ідеологічно детерміновану природу» [3, с. 175]. Тут можна провести паралель із важливою для трансверсально-медіаантропологічних досліджень настановою мислити нові виміри людського, що відкриваються новими для тієї чи іншої епохи медіа, але потім захоплюються диспозитивами. Так, історія або історичний наратив стають відтворенням тріумфу реактивних сил, що знищують складки пам'яті про можливість активних сил, які пробуджуються новими для тієї чи іншої епохи медіа. Реактивні сили знищують діалектичну конфліктність, яка пред'являється інноваційними медіа, і будують безконфліктну історичну оповідь, у центрі якої походження головних персонажів цієї наративної конструкції: автономістської людини та прогресуючих медіатехнологій. Погляд трансверсальної медіаантропології порушує подібні історичні уявлення, розкриваючи конфлікт, який створює осередки спротиву диспозитиву. Загалом археологія медіа за всієї своєї релятивістської привабливості й навіть методологічного анархізму, як у дослідженнях В. Ернста, за великим рахунком, знаходиться на боці реактивних сил і не виходить за межі фіксаційного опису, інколи фіксуючи революційні розриви, але лише задля того, щоб зареєструвати

нелінійність. Утім досить-таки авторитетний напрям медіаархеології, який розвиває Е. Хухтамо, відмовляється як від досліджень макроісторії, так і від абсолютизації нелінійних історичних моделей. Так, Е. Хухтамо вводить у медіадослідження поняття Е. Курціуса «топос», визначене як «стійка культурна формула, яка з'являється, зникає й виникає знову, постійно набуваючи в цьому процесі нові значення» [3, с. 172]. На думку медіатеоретика, «окрім програвання в нових умовах топосів інших традицій, медіакультура породжує й власні (хоча вони можуть виявитися замаскованими топосами з минулого)» [3, с. 173]. Медіа, розуміння яких виходить далеко за межі технологій, тут стають інструментами культурної спадковості – позиція, що категорично відкидається трансверсальною медіаантропологією.

Дослідження технологічної лінії медіаархеології, що йдуть від Ф. Кіттлера і З. Цилінські, у цьому сенсі більш радикальні. Осмислюючи медіа як джерело constеляцій дискурсів, дослідження означеного напрямку медіаархеології можуть бути корисними трансверсальній медіаантропології, але лише на першому, описовому, етапі, так як наступний концептуальний жест медіаантропологічного дослідження – маркування розрізнення активних/реактивних сил – невідомий медіаархеології, яка повністю перебуває на боці безконфліктного опису й абсолютизації технотетермінізму. Тоді як для трансверсальної медіаантропології на перший план виходить виявлення не тільки режимів порядку або його імітацій, а також і фіксація революційних наслідків для артикуляцій людського, які пізніше привласнюються новими диспозитивами та сконструйованими ними телеологічними наративами.

Література

1. Фуко М. Археология знания / М. Фуко ; пер. с фр. М. Ракова, А. Серебрянникова. – СПб. : Гуманитарная академия, 2012. – 416 с.
2. Фуко М. Порядок дискурса / М. Фуко ; пер. с фр. С. Табачниковой // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону власти, знания и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко. – М. : Касталь, 1996. – С. 47–96.
3. Хухтамо Э. Археология медиа. Особый взгляд / Э. Хухтамо ; пер. с англ. Ю. Степанчук, К. Федорова // Медиа: между магией и технологией. – М. ; Екатеринбург : Кабинетный ученый, 2014. – С. 162–176.
4. Crary J. Techniques of the observer / J. Crary // October. – Vol. 45. – 1988. – P. 3–35.
5. Ernst W. Digital memory and the archive / W. Ernst. – Minneapolis : University of Minnesota press, 2013. – 265 p.
6. Falzon Ch. Making History / Ch. Falzon // A companion to Foucault. Edited by: Ch. Falzon, T. O'Leary, J. Sawicki – Hoboken : Wiley-Blackwell, 2013. – P. 282–298.
7. Foucault M. Dits et écrits, 1954-1988. Tome III / M. Foucault. – Paris : Gallimard, 1994. – 834 p.
8. Parikka J. Insect media: an archeology of animals and technology / J. Parikka. – Minneapolis : University of Minnesota press, 2010. – 320 p.
9. Peters J. Introduction: Friedrich Kittler's light shows / J. Peters // Kittler F. Optical media: Berlin lectures. – Cambridge : Polity press, 2010. – P. 1-17.
10. Zielinski S. Deep time of the media. Toward an archeology of hearing and seeing by technical means / S. Zielinski [trans. from germ. G. Culance]. – Cambridge : MIT press, 2002. – 375 p.

Анотація

Петренко Д. В. Філософські дослідження медіа: антропологія й археологія. – Стаття.

Стаття присвячена філософському осмисленню медіа. Філософія медіа – один із найбільш актуальних напрямів сучасної філософії. Мета статті – дослідити лінії концептуалізації медіа в трансверсальній антропології й археології медіа. Трансверсальна антропологія розглядає медіа не тільки як засіб комунікації, а і як антропологічний фактор. Ім'я «медіа» тут стає центральним інструментом вивчення трансформацій людини та влади. Дослідження медіатеорії XX ст. дають змогу виділити реконструкційну стратегію розуміння теми «людина й медіа» (також у термінології

М. Фуко і Ж. Дельоза її можна назвати археологічною). Означена стратегія ставить своїм завданням нейтральне відтворення артикуляції медіа. У деяких сучасних філософських концепціях поняття «медіа» співвідноситься з поняттями археології культури (В. Ернст, Ю. Парікка, З. Цилінські). Ці лінії філософії медіа є результатом археологічних досліджень культури М. Фуко, який визначив археологічну реконструкцію центральною дослідницькою проблемою. Отже, у філософії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. артикуляція медіа використовується в чотирьох смислах: 1) інструмент спротиву; 2) фіксація влади; 3) археологічна реконструкція; 4) апарат виключення.

Ключові слова: філософська антропологія, археологія, медіа, людина, влада, культура.

Анотація

Петренко Д. В. Філософські дослідження медіа: антропологія і археологія. – Стаття.

Стаття посвячена філософському осмисленню медіа. Філософія медіа – одно з найбільш актуальних напрямків сучасної філософії. Цель статті – дослідити лінії концептуалізації медіа в трансверсальній антропології і археології медіа. Трансверсальна антропологія розглядає медіа не тільки як засіб комунікації, але і як антропологічний фактор. Ім'я «медіа» тут стає центральним інструментом вивчення трансформацій людини і влади. Дослідження медіатеорій ХХ в. дозволяють виділити реконструкційну стратегію розуміння теми «людина і медіа» (також в термінології М. Фуко і Ж. Делеза її можна назвати археологічною). Данна стратегія ставить своєю задачею нейтральне відтворення артикуляції медіа. В деяких сучасних філософських концепціях поняття «медіа» співвідноситься з поняттями археології культури (В. Ернст, Ю. Парікка, З. Цилінські). Данні лінії філософії медіа є результатом археологічних досліджень культури М. Фуко, який

обозначил археологічну реконструкцію центральної дослідницької проблемою. Таким чином, в філософії другої половини ХХ – початку ХХІ в. артикуляція медіа використовується в чотирьох смислах: 1) інструмент спротиву; 2) фіксація влади; 3) археологічна реконструкція; 4) апарат виключення.

Ключевые слова: філософська антропологія, археологія, медіа, людина, влада, культура.

Summary

Petrenko D. V. Philosophical research of media: anthropology and archeology. – Article.

The article deals with the philosophical interpretation of the media. Philosophy of media is one of the most topical trends of modern philosophy. The purpose of the given article is to study the directions of conceptualization of media in transversal anthropology and archeology of media. The transversal anthropology considers media to be not only the means of the communication, but also an anthropological factor. Therein the concept of “media” becomes the central tool for studying transformations of human. In a number of modern philosophical conceptions the media concept is defined even more broadly and is corresponded to the concept of archeology (W. Ernst, J. Parikka, S. Zielinski). The given directions of mediaphilosophy are the result of the archeological research of M. Foucault, which designated archeological reconstruction to be the central investigative problem. The mediaturn in modern philosophy is an extension of the linguistics and is one of the most important tendencies of hot cognition. Therefore, in the philosophy of the second half of the ХХ century – the beginning of the ХХІ century the articulation of media is used in four senses: 1) an instrument of resistance; 2) a fixation for power; 3) an archeological reconstruction; 4) a system of exclusion. These strategies of philosophical research do not present integrally all possible

Key words: philosophical anthropology, archeology, media, human, power, culture.